

Олег БАГАН (Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова)

РОСІЙСЬКЕ ЧОРНОСОТЕНСТВО ЯК ДЖЕРЕЛО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФАШИЗМУ

Кожного дня з усіх ЗМІ ми чуємо постійні порівняння поведінки російських солдатів та політиків в нинішній війні в Україні з німецькими фашистами. Українські політологи й публіцисти проводять тезу, що за методикою політичної бруталності, жорстокістю військових дій, фальшивістю й брехливістю пропаганди, загальним цинізмом росіяни продовжують злочинну традицію нацизму й створили новітню державу тоталітарного типу. Чи справді це так? Тобто чи історично німецькі фашисти були вчителями теперішніх рашистів, чи навпаки? З'ясуємо історичні джерела.

Відомо, що перші в історії Європи воєнізовані політичні організації були створені на самому початку ХХ ст. в Російській імперії і загальною назвою вони називалися «Чорна сотня». Саме їхня методика й стилістика поведінки вплинула на різні європейські праворадикальні рухи, однак у світовій політології не прийнято вважати чорносотенський рух прообразом фашизму. Чому? Загадка. Тож проаналізуємо минуле.

Сама назва «чорна сотня» походить від назви посадських «чорних сотень» в Московії ХІХ ст., які платили ремісничі податки цареві, на відміну від «білих сотень», які платили податки місцевим феодалам-боярам. У час Смути на початку ХІХ ст. «чорною сотнею» назвали основу ополчення князя Пожарського й старости Мініна, які визволили країну від польської інтервенції. Тобто у цій назві росіяни зберегли пам'ять про національну перемогу й традицію консолідації нації.

У кінці ХІХ ст. на хвилі патріотичного та великодержавницького піднесення в країні символ «чорної сотні» реанімували як ідею національної консолідації різні монархістські рухи. На початку ХХ ст. на ґрунті ідеології «православие, самодержавие, народность» почали виникати агресивні, шовіністичні, реакційні політичні організації, санкціоновані найвищими елітами Російської імперії: «Русское собрание» (засноване в 1900 р., лідер – князь Дмитрій Голіцин), «Союз русских людей» (1905 р., лідери – князі Пьотр і Павел Щербатови), «Русская монархическая партия» (1906 р., лідер Владімір Грінгмут, заступник князь Дмитрій Долгорукий), «Союз русского народа» (1905 р., лідер Александр Дубравін), «Русский народный союз имени Михаила Архангела» (1907 р., лідер Владімір Пуришкевич), «Всероссийский национальный союз» (1908 р., лідер Ніколай Сергеевський). Окрім того, майже в усіх російських губерніях існували буквально сотні місцевих організацій подібного змісту, які вели дуже активну діяльність, зокрема багато регіональних відділень названих партій було в Україні. Інакше кажучи, це був масовий, системний та потужний рух, до числа прихильників якого належали десятки відомих і впливових людей, часто пов'язаних із царською родиною, – від знаменитого науковця-хіміка Дмитрія Менделєєва до патріарха Тихона (Василія Беллавіна).

Тут треба зауважити, що в Російській імперії не було демократії до початку ХХ ст., відповідно не було політичних партій, тому чорносотенні організації сформу-

валися тільки від 1900 р., але сам чорносотенський рух існував раніше, принаймні від 1880-х рр. Саме тоді у 1881-1884 рр. були здійснені перші антиєврейські погроми в Росії як реакція на вбивство царя Александра II революціонерами-народовольцями у 1881 р., а саме євреїв російські шовіністи звинувачували в стимулюванні революційного соціалістичного підпілля. Спорадично шовіністичні погроми росіян проти різних народів-меншин вибухали ще в період між 1821-им і 1871-им роками. Тож на початок ХХ ст. це вже була тривала традиція політичної боротьби російських ультраправих і реакціонерів зі своїми опонентами.

У цій статті ми будемо спиратися на ґрунтовну працю Ігоря Омелянчука «Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914)» (К.2007, 744 с.), побудовану на тисячах архівних та пресових джерелах, на інших авторитетних дослідженнях в цій темі, і таку, що дає цілісну картину розвитку чорносотенного руху в Російській імперії, про його джерела і стимули.

Історичними основами чорносотенства були ідейно-політичні тенденції, започатковані бурхливими подіями початку ХІХ ст., коли тривали наполеонівські війни. У післянаполеонівську добу Росія переживала стрімкий період національного піднесення й самозаглиблення. З одного боку, її перемога над революційною Францією стимулювала велику гордість, впевненість у своїх силах: Росія здобула велетенські території – Бесарабію, Центральну Польщу, Фінляндію, Південну Вірменію і Південну Грузію, вона домінувала в Європі після Віденського конгресу переможців 1815 р., її армія була величезною, природні ресурси – безмежними. Росія вела експансію в усіх можливих напрямках: на Кавказі, в казахстанських степах, в Сибіру та на Далекому Сході – і це породжувало пафосні й оптимістичні настрої в російському суспільстві, було основою для стрімкого піднесення і розвитку її культури та літератури. Імена Н.Карамзіна, В.Одоевського, П.Чаадаєва, М.Погодіна, В. В'яземського, А.Грібоєдова, К.Рилєєва, В.Жуковського, А.Пушкіна, М.Лермонтова та ін. говорять самі за себе. З іншого боку, ідеї й настрої романтизму, які лавиною прийшли з Європи, розбуджували в росіян національну містику, глибокий традиціоналізм, широкі програми культурного розвитку та інтелектуального переосмислення своїх національних традицій. Сумарно ці почуття й візії породили таке унікальне й масштабне російське явище, як *слов'янофільство*. Це був культурницький та інтелектуальний рух від 1830-х рр., спрямований на пізнання власної історії, глибин духовності, на пошуки цивілізаційної ідентичності Росії з візією про єдність слов'янських народів.

Перші видатні слов'янофіли були оригінальними філософами, літераторами й науковцями: Іван Кіреєвський (1806-1856), Алексей Хом'яков (1804-1860), Александр Кошелев (1806-1883), Степан Шевєрьов (1806-1864), Константин Аксаков (1817-1860), Іван Аксаков (1823-1886), Юрій Самарін (1819-1876) та ін. Попри те, що вони вели цікавий діалог з німецькою класичною філософією, особ-

ливо з Ф.Шеллінгом, перебрали від неї могутній іраціоналізм, панорамність мислення, діалектичність, історіософізм, слов'янофіли сформували кілька оригінальних концепцій, які стали програмними для розвитку Росії й російської нації на довгі часи. Головні з них:

1) кожна велика нація має відчувати своє поклонання;
2) Росія призначена відіграти особливу роль в просторі Євразії;

3) росіяни втратили свою національну самобутність в період від Петра I через вплив західних ідей і культури, загубили свої духовно-культурні джерела, які треба відновити;

4) зараз відроджуються слов'янські народи й Росія повинна очолити цей процес;

5) Захід, Європа – це конкурент Росії, і з ним треба змагатися. Західна надміру раціоналістична, матеріалістична цивілізація занепадає, її роль лідерства має перейти до Росії;

6) православ'я – це духовна субстанція Росії, головний оберіг її, і тому російський народ має з особливою силою плекати свою православну своєрідність, свій традиціоналізм (своєрідний православний фундаменталізм).

Головним наслідком слов'янофільської агітації було розбудження *екзальтованого російського патріотизму*: росіяни, особливо еліти, масово почали культивувати старовину, одягатися за давньоруськими зразками, плекати настроєність щодо всього чужого. Ще одним результатом слов'янофільських впливів стало розбудження ще більшого російського імперіалізму, який відтепер почав уявляти себе «покровителем» всіх слов'ян і претендувати на їхні етнічні території. Відтак через в т.ч. владні інститути росіяни почали створювати свої культурні предствництва в різних слов'янських країнах і там вести агітацію про об'єднання слов'ян в «одну цивілізацію», імперія почала вкладати великі кошти в організацію наукових досліджень в сфері слов'янознавства, щоб приваблювати на свій бік інтелігенцію пробуджених бездержавних народів.

Слов'янофіли першими ввели в російську свідомість *утопічність* як містичну категорію національного мислення: вони переконували російські еліти, що життя в допетровській Русі XIV–XVII ст. було «ідеальним, гармонійним, органічним», що насправді було антиісторичною фікцією, оскільки в Московському князівстві-царстві панували соціальна й культурна відсталість, політичний деспотизм, суспільне рабство, ксенофобія як державна ідеологія, релігійний фанатизм і примітивна заборонність.

Хоча слов'янофільство не було визнано офіційною ідеологією держави через надмірну радикальність, антиєвропейськість цих ідей, воно потужно вплинуло на російську самосвідомість, оскільки сформуловало привабливі ідеї та програмні концепти для нації та імперії. У різних модифікаціях слов'янофільство проіснувало до сучасності, постійно захоплюючи російських інтелектуалів та культурників. І.Омельяничук так підсумовує про його історичну роль: «Ідеологія чорносотенних партій початку ХХ ст. увібрала в себе основні положення слов'янофільства» (С.492).

Піком розвитку слов'янофільської ідеології стала праця філософа Ніколая Данілевського (1822-1885) «Росія і Європа» (1869), якого вважають виразником нового витка цієї ідеології – *«грунтівства» («почвенничества»)*. Той, використовуючи історіософські ідеї німецького вченого-історика Генріха Рюккерта (1823-1875) про культурно-історичні типи, доводив, що Росія має свою ци-

вілізаційну унікальність, що вона продовжує духовно-цивілізаційну лінію Візантії, що весь Захід – католицтво, протестантизм, раціоналізм, секуляризм, прогресизм, демократія – є віковичним ворогом Росії і треба боротися з його впливами, що в росіян є особлива ментальність, яка залишиться незбагненою для європейців і на цій основі Росія має об'єднати слов'янські народи, інших неєвропейців. У такий спосіб формувалася ідея про *вищість Росії*, яка нібито ще тільки мала «сказати своє нове слово людству», повести його іншим культурно-цивілізаційним шляхом.

Ось як пише І.Омельяничук про геополітичні візії Н.Данілевського: «Єдиним рятівним засобом «для лікування наших російських культурних недуг», на думку Н.Данілевського, є боротьба з Заходом. Найліпшою зброєю цієї боротьби стане «Всеслов'янський союз», приводом до виникнення якого неминуче в найближчому майбутньому стане загострення Східного питання (*проблеми послаблення і поділу Османської імперії – О.Б.*). Цей союз повинен складатися із Російської імперії з Галичиною і Угорською Руссю, Королівства Чехо-Мораво-Словацького, Королівства Сербо-Хорвато-Словенського, Королівства Булгарського, Королівства Румунського, Королівства Еллінського, Королівства Мадярьського і Царгородського округу» (С. 488). Як бачимо, тодішні російські імперіалісти відверто заявляли про своє бажання приєднати всі Балкани, де було багато католиків та мусуманів, неслов'янські Грецію та Волощину, що виявляло певний цинізм в їхній ідеології.

Російське «грунтівство» розвивалося протягом 1850-1870 рр. і набуло великої слави задля своїх яскравих представників: це блискучий літературний критик Аполлон Григор'єв (1822-1864), знаменитий письменник Федор Достоєвський (1821-1881) і його брат Михайл (1820-1864), оригінальні публіцисти й філософи Ніколай Страхов (1821-1896) та Константин Леонтьєв (1831-1891). Вони загалом тільки поглибили основні ідеї слов'янофілів, надали їм естетичного наповнення й оформлення, розгорнули шалену пропаганду російського імперіалізму з планами завоювання Константинополя й правом на протекторат над Європою. Пропаганда «грунтівців» була вражаючою: брати Достоєвські видавали у 1860-і рр. концептуальні журнали «Время» й «Епоха», які розгорнули широку полеміку з російськими лібералами та соціалістами; Ф.Достоєвський публікував кілька років свій «Щоденник письменника», в якому з імперських, шовіністичних, антисемітських позицій коментував головні події сучасності; К.Леонтьєв видав низку оригінальних книг і брошур, написаних в есеїстичному стилі та пафосному дусі, з проповіддю російського великодержавництва та ксенофобії; знамениті романи Ф.Достоєвського «Злочин і кара», «Ідіот», «Підліток», «Біси», «Брати Карамазови» принесли автору всеросійську і європейську славу та давали концептуальну критику сучасного лібералізму й прогресизму, лівих ідей, двигіли антизахідництвом. Усе це емоційно дуже наснажило праву, консервативну та реакційну, частину російського суспільства.

Останньою ланкою у цій ідеології в ХІХ ст. стала творчість Константина Леонтьєва – консервативного мислителя, проповідника національної жорстокості, шовінізму, безпринципності. Саме К.Леонтьєв надав російському політичному мисленню безапеляційності, зверхності, брутальності. Він надав сакрального змісту великому змагання Росії і Заходу (праця «Візантизм і слов'янство», 1875), подавши його як змагання Зла із Добром. До сло-



Герб «Русской монархической партии»



Константин Победоносцев (1827–1907)

ва, сьогодні його твори видані в Росії багатотомним комплектом і з великим пієтетом.

Головною фікцією цієї великодержавницької пропаганди було те, що вона представляла змагання двох цивілізацій – Західної і Східної (Візантійської) – як нібито рівних за вагою свого внеску в світовий поступ, за багатством внутрішнього змісту культурного, інтелектуального, мистецького, що було цілковитою історичною неправдою. Московія-Росія у цьому протистоянні подавалася як нібито щось унікально-значуще, що було очевидним нонсенсом, оскільки загальний вклад Росії в світову культуру був мінімальним. Водночас всі російські ідеологи-консерватори обминали проблему історичної інерції Московії, її жахливої політичної культури, господарської і технологічної відсталості. Наприклад, український поет і мислитель Євген Маланюк так підсумовував про історіософський зміст традиційної Московії-Русі, яку слов'янофіли-грунтівці проголошували «Святою Руссю»: «Отже, осягнена під зверхністю Орди князями Москви державна *єдність* Московії, згодом «Государства Московского», характеристична *тоталітарність* устрою, *автократичність* неподільної *тотальної* влади (власне, під монголами виформоване національне розуміння природи влади), як рівно ж терористична *техніка* організації цієї влади – все це було результатом кількочотлітнього перебування в складі Золотої Орди, результатом монгольської школи» (студія «До проблеми большевизму»). Подібні оцінки й думки про історичний сенс Московії-Росії є в багатьох російських філософів та істориків: П. Чаадаєва, В. Розанова, С. Соловйова, В. Соловйова, Н. Бердяєва, В. Ключевського, І. Львіна, С. Франка, Д. Мережковського та ін. Зрештою, на ґрунті теорії про суто азійську природу російської державності у XX ст. розвинулася потужна школа російських ідеологів *євразійства* – Н. Трубецької, Г. Флоровського, П. Савіцький, Л. Карсавін, Г. Вернадський, Д. Святополк-Мірський, – які відверто протиставляли російську соціальність і ментальність західній і не вважали, що в духовно-культурному плані Росія переважає решту Європи, навпаки, вважали, за деякими винятками, що Росії вартує почати свій цивілізаційний розвиток від самого початку, від самих основ, поєднавшись із іншими азійськими народами, спорідненими з нею за духом і ментальністю.

Паралельно подібні до слов'янофільських та ґрунтівських ідей розвивали такі яскраві постаті російської культури, як поет і публіцист Федор Тютчев (1803-1873), який увів в російську ідеологію потужний *шовінізм*, агресив-

ну налаштованість щодо Європи (трактат «Росія і Захід»), відверту реакційність (трактат «Росія і революція»); чи публіцист і літературний критик Михайл Катков (1818-1887), який став головним ідеологом реакції та *великодержавництва* в російській культурі середини XIX ст. (був редактором впливового журналу «Русский вестник»), де виступав зокрема з антиукраїнськими статтями, бав таємним радником царя Александра III, який спробував максимально законсервувати російську державу. Саме ці автори готували російське суспільство до кардинального відкидання європейських гуманістично-демократичних вартостей, озброювали ненавистю і нетерпимістю до всього західного, плекали велику національну гординю росіян, що й стало основою для зародження «Чорної сотні», її ідей та настроїв.

Хоча всі названі ідеологи декларували свою велику релігійність, вони цілком не виховували християнську покору й милосердність в російському суспільстві, оскільки завзято проповідували насамперед православну винятковість та нетерпимість до інших конфесій та релігій, розбуджували фанатизм, запалювали вірою своїх земляків у свою «обраність» і «священну місію врятувати людство».

Результатом такого ідеологічного виховання на кінець XIX ст. стало те, що в російському суспільстві сформувався великий прошарок людей, перейнятих настроями шаленого імперіалізму, шовінізму, антисемітизму, ненависті до демократії. Умовним наставником такого крайнього правого руху був Константин Победоносцев (1827-1907), який мав особистий вплив на царя Александра III, формував російську внутрішню й зовнішню політику. Головною своєю місією К. Победоносцев бачив утвердження монархії, повне оборонення віань західного республіканізму, створення держави казармового типу, в чому він був спадкоємцем знаменитого П. Аракчеєва, який на початку XIX ст. планував створити воєнізоване управління Росією. Відтак мілітаризм, жорстокий етагізм, культ деспотії і соціального рабства стали визначальними ідеологемами імперії.

Філософ Ніколай Бердяєв справедливо порівнював К. Победоносцева із комуністичним лідером Владіміром Леніним, хоча вони були ідеологічно різними: обидва ненавиділи людину як таку, не вірили в духовне просвітлення, уповали тільки на муштру й примус, на насильство й бюрократичну імперську систему. В обидвох цих виняткових діячах сконцентрувалося одне велике почуття російського суспільства того часу – *бажання цілковито знищити й покорити свого ідейного суперника*. Ці дюдю штовхали імперію до тоталітаризму. Ідеологічна боротьба з такими засадами духово вихолостила російські політичні еліти, перетворила їх на своєрідні *механізми, бездушні знаряддя, на одержимих безсердечних роботів, цинічних і меркантильних, жорстоких і садистських*. Всі ці їхні якості повною мірою виявилися під час громадянської війни 1917 – 1920 рр. з усіма її безмежними злочинствами, масовими вбивствами, суцільним терором і мільйонами жертв. Хоча в революції 1917 року переміг лівий табір, табір В. Леніна, проте він максимально перебрав від своїх попередників і суперників їхню одержимість ідеєю *великодержавності Росії та шовіністичної нетерпимості до інших народів, зверхності до них*. Тому СРСР розвивався насамперед як імперія, імперія з безмежними устремліннями, коли російська експансивність приникала в усі куточки світу – від В'єтнаму до Куби, від Сирії до Мозамбіку. Символом цього експан-

сіонізму став Йосиф Сталін як засновник надпотужної державної системи зовнішньополітичної агресії Москви, діяльності спецслужб та мережі агентів, які вели колосальну підривну роботу по всій планеті, організували провокації та державні перевороти, розпалювали війни й приводили до влади «своїх людей» з єдиною метою – *збудувати видиво величі їхньої імперії*. Це устремління стало *своєрідною манією, фанатичним засліпленням, моральною хворобою цілих генерацій росіян*. Туга за цим періодом пікового імперіалізму й сьогодні стимулює російську агресивність, є основою путінізму.

У цей час головним противником деспотично-реакційного вектора розвитку російської держави, який уособлював К.Победоносцев, став потужний російський революційний рух на ґрунті ідей лібералізму та соціалізму. Відтак боротьба з ним стала заповітом для російських ультраправих. Так були витворені ідеальні історичні умови для становлення версії *російського фашизму*, який ми нині називаємо рашизмом. Це було в останній чверті XIX ст., тобто за ціле покоління до появи фашизму в Європі, в Італії 1910-х рр.

Російські ультраправі визначили головні засади свого політичного руху, які потім стали притаманними для європейського фашизму:

- 1) священний культ царя (у фашистів – вождя);
- 2) віра в абсолютно праведну роль держави як головного інструменту для втілення програмних ідей певної ідеології і руху (тоталітарність);
- 3) пропаганда ксенофобії (у фашистів – ворожість до інших народів, визначених, як «нижчих»);
- 4) політична нетерпимість (у фашистів – тотальна заборона політичного та громадського руху на відмінних ідеях);
- 5) мілітаризм і брутальні форми політичної поведінки: замовні вбивства, репресії, погроми, повне заперечення будь-яких прав противника (у фашистів – розвиток цього до всього);
- 6) антисемітизм, коли євреї розуміються як головні провідники світового зла (у фашистів – доведення цього до максимальних розмірів та абсолютизації);
- 7) пропаганда постійної зовнішньополітичної експансії своєї держави (продовження – фашистський імперіалізм);
- 8) містико-релігійні форми самоорганізації: таємні товариства, відповідні атрибути, символіка тощо (у фашистів – така ж містика і неязичницькі культу);
- 9) культ сили й мілітарності, одягання учасників руху в спеціальні уніформи у військовому стилі чорного кольору (у фашистів – те саме, тільки кольори трохи інші);
- 10) віра у вищість слов'янської раси (у фашистів – віра у вищість арійської раси).

Отже, всі названі вище чорносотенні організації – «Русское собрание», «Союз русских людей», «Русская монархическая партия», «Союз русского народа», «Русский народный союз имени Михаила Архангела», «Всероссийский национальный союз» – мали споріднені структури, стилістику поведінки, форми діяльності. Їх очолювали якісь вибрані особи, наділені шаною походження (аристократія), місійності (духовні провідники); вони почували себе винятковими носіями вищих ідей та вартістю, тому дуже зневажливо ставилися до юрби; світоглядні й політичні переконання чорносотенців нагрівалися до рівня фанатичності. Постійними практиками чорносотенців стали вбивства своїх опонентів, антиєврейські погроми, донощиттво перед владою задля ске-

рування її репресивних потуг проти інакомислячих і політичних противників. Саме «Чорна сотня» вперше ввела в практику політичної боротьби системні змагання «за вулицю», тобто витіснення своїх опонентів із публічного суспільного простору, розправи над ними, ліквідації самих лідерів інших політичних середовищ. Вона розпалила мілітаризм в російському суспільстві. Ось що писав чільний ідеолог чорносотенства Лев Тихоміров (1852-1923): *«Право на війну є прямим наслідком обов'язку держави захищати інтереси своєї нації і вселюдські інтереси. А тому держава повинна мати здібність розвивати воєнну силу, інакше й не може бути»* (цитата за кн. І.Омельяничук «Чорносотенное движение в Российской империи». С. 508). Чорносотенці відкрито писали в пресі про безмежний експансіонізм Російської імперії, закликаючи захопити всю Європу, приєднати Персію, Палестину і Єгипет, встановити протекторат над Індією та Китаєм, «як над Хівною і Бухарою» (Там само. С. 514).

Згодом, у 1920-1930-х рр., європейські фашисти, передусім в Італії та Німеччині, досконало повторили цю практику. Адже увага до подій в Росії як супердержаві сучасності в Європі того часу була надзвичайною, особливо вона загострилася в час першої російської революції 1905-1907 рр., коли протистояння в суспільстві було надзорстким і масштабним. Європейські газети постійно писали про російські події, аналізуючи протистояння правого і лівого таборів. Водночас європейські радикали добре засвоїли уроки цих протистоянь, зрозуміли причини успіхів і поразок російських ультраправих-монархістів. І врахували це в своїй практиці. Тож напрошується риторичне питання: хто вчителі і хто учні в цій історичній ситуації? Чи треба нам дивуватися, що російські політики постійно в XX-XXI ст. демонстрували тоталітарний стиль поведінки, а російські солдати виділялися своєю жорстокістю й безпринципністю?

Хоча чорносотенний рух в Росії не переміг, на що склалися кілька фатальних для нього тенденцій, він залишив глибокий слід в російській ментальності і культурі. Навіть в советські часи, коли ліві ідеї домінували в Росії, чорносотенні символи, типи поведінки, стереотипи свідомості продовжували існувати, часто вони старанно маскувалися. З настанням перебудови в СРСР чорносотенні праворадикальні рухи вигулькнули, як чортик із табакерки, сформувався масштабний ідейно-культурний рух, очолений організацією «Пам'ять», яку через радикалізм і відвертий шовінізм навіть заборонили, остерегаючись приходу до влади екстремістів. Росія знову похилилася в морок нетерпимості й соціального рабства.

Спочатку російська демократична влада на чолі з Б.Єльциним та російське КГБ зупинили цю хвилю правого радикалізму за допомогою проекту Ліберально-демократичної партії Росії В.Жириновського, який акумулював в собі найбільш агресивно-шовіністичні настрої російського соціуму. На другому етапі, від 2000 р., В.Путін і його коло абсорбували в себе головні ідеологеми правого екстремізму, фактично «Чорної сотні», створивши образ сильного, деспотичного вождя, відновивши риторіку імперіалізму, розбудивши мілітаризм, розправившись з демократією, розгорнувши пропагандивну боротьбу з Заходом як нібито «головним злом» сучасності. І російське суспільство увійшло у звичне для себе русло протікання в історії, тобто русло деспотії, соціального рабства, шовінізму, агресивності, нетолерантності, великодержавності, фальшивої пропаганди та агітації, що й є ознаками *класичного фашизму*.